

ISSN: 1302-6879

**YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ**

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

HAKEMLİ DERGİDİR

YIL/YEAR : 2014 SAYI/NUMBER : 27 KIŞ / WINTER

EHL-İ SÜNNET VE MU'TEZİLE MAKÂLÂT GELENEĞİ “el-Eş’arî ve el-Belhî Örneği”

Mehmet KESKİN*

Özet

Ebu'l-Kasım el-Belhî ve Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin Makâlâtla ilgili eserleri İslam Mezhepleri Tarihinin ilk dönem ana kaynakları olarak kabul edilir. Geçmişten günümüze kadar bu sahada yapılan bütün çalışmaların temel kaynakları olmuş ve olmaya devam edecektir. Bu çalışmada İslam Mezhepleri Tarihi yazarlığının ilk örneklerinden ve Ehl-i Sünnet mezhebinin imamlarından Eş'arî ile Mu'tezile mezhebinin önde gelen alimlerinden Belhî'nin Makâlâtla ilgili eserlerinden hareketle Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Makâlât geleneği incelenmiş ve bu iki örnek üzerinden metot, kaynak, üslup gibi unsurlar karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Makâlât, el-Belhî, el-Eş'arî, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile

THE MAKÂLÂT TRADITION OF AHL AL-SUNNAH AND MU'TAZILAH The Case of al-Ash'arî and Balkhî

Abstract

Abu'l-Qasim al-Balkhî and Abu al-Hasan al-Ash'arî's studies related to Makâlât are considered as the main source of first period of the History of Islamic Sects. From past to present, they have been the essential sources of all studies in this field and they will continue to be so. In this study, with reference to one of the first example of writing in The Historic of Islamic

* Yrd. Doç. Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: mkeskin@yyu.edu.tr

Sects and the one of the scholars of Sunni sect Ash'ari's and one of the prominent Mu'tazilah scholars Belhî's studies related to Makâlât, the makalat traditions of Mu'tazila and Ahl al-Sunnah have been analyzed and some elements such as method, source and style have been examined comparatively based on the basis of these two cases.

Keywords: Makâlât, al-Balkhî, al-Ash'arî, Ahl as-Sunnah, Mu'tazilah

Giriş

Makâlât geleneğinin en önemli ve mevcut ilk eserlerinden biri Mu'tezili geleneğe sahip olan Belhî'nin *Kitâbu'l-Makâlât* adlı eseridir. Diğerleri ise önceleri Mu'teziliyken daha sonra Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnet geleneğine katılan ve bu nedenle hem Mu'tezile hem de Ehl-i Sünnet geleneğini iyi bilen Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eseridir. Bu iki eser İslam Düşünce Tarihinde "Makâlât" geleneğinin hem zirvesini teşkil etmekte hem de her iki geleneğin en seçkin örneklerini oluşturmaktadır. İşte bu nedenle her iki geleneği incelemek için Eş'arî ve Belhî'nin Makâlât eserleri örnek olarak seçilmiştir.

Eş'arî'nin eseri elimizde mevcut olmasından ötürü onu daha rahat inceleme fırsatımız olmuştur. Belhî'nin eserinin sadece giriş kısmından birkaç varak ile Mu'tezile kısmı elimizde olduğundan onu bir bütün olarak inceleme fırsatımız olmamıştır. Ancak yine de eser hakkında bir kanaatin oluşmasını sağlamıştır.

1. İslam Düşünce Tarihinde Makâlât Geleneği

İlk İslam alimlerinin, İslam Mezhepleri Tarihi'ne verdikleri isim, "Makâlât", "İlmu'l-Makâlât" veya "İlmu Makâlâti'l-Fırak" dır. Makâlât, bu alanda bilinen ilk isim olduğu gibi, bu sahanın ilk kaynakları olma özelliğini de taşımaktadır.¹ Örneğin; Taşköprüzade *ilmi ilahinin* kısımlarından biri olarak *ilmu makâlâti'l-fırak*'ı zikreder.² Katip Çelebi de aynı yoldan giderek İslam Mezhepleri ile ilgili eserlere yer verirken *ilmu makâlâti'l-fırak* ifadesini kullanır.³

¹ Ethem Ruhi Fırlalı, "önsöz", Abdulkahir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev. Ethem Ruhi Fırlalı) Ankara, 1991, 13.

² Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde*, Beyrut, 1985, I, 297-298.

³ Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh el-Henefî (1067/1657), *Keşfu'z-Zunûn*, Beyrut 1992, II, 1782; Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Ankara, 2008, 18.

Makâlât türünden yazılan ilk eserler bize ulaşmamıştır. Bunun çeşitli sebepleri olmasının yanında ilk dönemlerde Makâlât ile uğraşan veya onlarla ilgili eser yazan ve bu konuda fikir beyan edenlerin özellikle Ashabu'l-Hadis tarafından hoş karşılanmaması ve bu alanla uğraşanlardan içtinap edilmesini tavsiye etmeleri de etkili olmuştur. Bu duruma Şafii olan Ebu Ali el-Hüseyin b. Ali b. Yezid el-Kerâbîsî (248/862) iyi bir örnek teşkil etmektedir. Zira el-Kerâbîsî, İmam Şafii'nin gözde öğrencilerinden biri olmasına rağmen "Kur'an'ı telaffuz etmem mahlûktur"⁴ demesi ve mezheplerin özellikle Haricilerin görüşlerini aktarması -ki haricilerle ilgili birçok veri onun, Haricilerden ve onların eserlerinden naklettiklerine dayanmaktadır.⁵ Ashabu'l-Hadis'in önde gelen imamlarından biri olan Ahmed b. Hanbel'in⁶ şiddetli tepkisini çekmiş, ashabına ondan rivayette bulunmamalarını ve uzak durmalarını tavsiye etmiştir.⁷

Kaynaklarda yer alan fakat eserleri bize ulaşmayan ancak Makâlât sahasında ilk müellifler olarak bilinen, gerek Belhî ve gerekse Eş'arî'nin Makâlât eserlerinde bir kısmından istifade ettiği müelliflerden bazıları şunlardır:

Harici olan el-Yemân b. Ribâb⁸, yine Harici liderlerinden biri olan ve Necedât fırkasına ismini veren Necde b. Amir el-Hanefî

⁴ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Kitabu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, (Thk.: Hellmut Ritter) Wiesbaden 1980, 148.

⁵ Bkz., el-Eş'arî, *Makâlât*, 24.

⁶ Ahmed b. Hanbel kadar olmasa da İmam Şafii'nin de kelim karşıtlığı vardır. Ancak Ahmed b. Hanbel'in mihnedede elde ettiği konum onu Ashabu'l-Hadis'in, hatta Ehl-i Sünnetin yegâne imamı konumuna yükseltmiştir. İbn Teymiyye bu duruma şu sözleriyle dikkat çekmektedir: "Şer'i ilimlerde farklı imamlara tabi olan fakih, mutasavvıf, muhaddis ve diğerlerinin: "Biz usul veya sünnette Ahmed b. Hanbel mezhebi üzereyiz" dediğini görürsün. Bunu ifade etmelerinin nedeni, Ahmed b. Hanbel'in diğer imamlardan hiç kimsenin söylemediği bir görüşü söylediği veya imamlardan her hangi birini sünnete muhalefetle suçlamak değildir. Aksine imamların üzerinde ittifak ettikleri sünneti kendisinden öncekiler ondan daha fazla dile getirmişlerdir. Ancak, ihtiyaç duyulduğu ve sünnet muhaliflerinin güçlü, hakkın yardımcılarının az olduğu dönemde, onun bunu izhar etmesi etkili olmuştur. Öyle ki, onun kıyamını Ridde gününde mürtetlere karşı çıkan Ebû Bekir'e, Sakife gününde Ömer'e, ed-Dar gününde Osman'a ve Harura'da Ali'ye benzetilmiştir." Bkz. İbn Teymiyye, *Beyanu Telbisi'l-Cehmiyye fi Tesisi Bide'ihimi'l-Kelamiyye*, (Thk.: Muhammed b. Abdurrahman b. Kasım) Mekke 1392, II, 92.

⁷ İbn Ebi Ya'la, *Tabakatu'l-Hanabile*, Riyad, 1999, II, 150, 281.

⁸ Yeman b. Ribab haricilerin önde gelenlerden olup önceleri es-saalibiyye grubuna mensupken sonradan el-Beyhesiyye gurubuna katılmıştır. Ayrıca el-Yemaniyye'nin revidir. Harici kelamcılardan olup birçok eseri vardır. *Kitabu't-tevhid*, *Kitabu Ahkamu'l-Mu'minin*, *Kitabu ala'l-Mu'tezile fi'l-Kader*, *Kitabu'r-Red ale'l-Murcie*

(72/691)⁹, Kerramiyye'den Muhammed b. el-Heysam¹⁰, Ehl-i Sünnet Şafii alimlerinden Ebu Ali el-Huseyn b. Ali b. Yezid el-Kerâbisî (245/859)¹¹, Mu'tezile'den ve en-Nazzam'ın ashabından Zurrâk lakaplı Muhammed b. Şeddâd el-Mısmei' (278/891)¹², yine Mu'tezileden Ebu İsa Muhammed b. Harun el-Varrâk (247/861)'dir.¹³

Bu ilk müelliflerden sonra İmam Mâturîdî'nin (333/) *Kitabu'l-Makâlât*'ı ve Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mesûdî'nin (346/957) *el-Makâlât fî Usûli'd-Diyânât* adıyla bir eserinden¹⁴ de söz etmek gerekir. Ayrıca Şii alimlerden Ebû Halef el-Eş'ârî el-Kummî (310/913)'nin *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak*¹⁵ adlı eserini de zikretmek gerekir.

adlı eserler bu eserlerden bazılarıdır. Bkz. İbnu'n-Nedim, Ebu'l-Farac Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut, 1978, 258; el-Makdisi, Mutahir b. Tahir, *el-Bedu ve't-Tarih*, Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire, trz., V, 140.

⁹ et-Taberi, Muhamed b. Cerir, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulük*, Daru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987, III, 530.; İbnü'l-Esir, İzzuddin Ali b. Muhammed, *el-Kamil fî't-Tarih*, (Thk.: Ebu'l-Feda Abdullah el-Kadi), Daru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, IV, 20 vd.; Wellhausen, Julius, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, (Çev. Fikret İşıltan), Ankara, 1996,44 vd.; Öz, Mustafa, "Necde b. Âmir", *DİA*, Ankara, 2006, XXXII, 484-485.

¹⁰ Katip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1782.

¹¹ el-Kerâbisî Ehl-i Sünnet'in öncü kelamcılarında olup İmam Şafii'nin önde gelen öğrencilerinden biridir. Kelamcıların İslam mezheplerinin görüşlerini öğrenmek için başvurdukları Harici grupları başta olmak üzere diğer bazı grupları da içeren Makâlât konusunda bir eseri vardır. Bkz., el-Bağdâdî, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed (429/1038), *Usûlü'd-Din*, Beyrut, 1981, 308.

¹² el-Makdisi, *a.g.e.*, I, 140; İbnu'l-Murtaza, Ahmed b. Yahya, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, Beyrut, 1988, 78; İbn Hacer el-Askalânî, Amed b. Ali, *Lisânu'l-Mizân*, Beyrut, 2002, VII, 195-196.

¹³ Ebu İsa el-Verrâk hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Mu'teziliyen sonradan Maniheizme geçtiği, Şia mezhebine mensup olduğu hatta çağdaş Şii müelliflerden Ayetullah Cafer es-Subhânî onu üçüncü asır şia kelamcılardan saydığı görülmektedir. Mezhebi ve düşüncesiyle ilgili polemiklere rağmen ilk dönem Makâlât yazarları başta olmak üzere farklı fırkalara mensup bir çok müellif eserlerinde ona atıflarda bulunmuşlardır. Bkz. İbnu'n-Nedim, *a.g.e.*, 473; Cafer es-Subhani, *Edvatün ala Akaidi's-Şiati'l-İmamiyye*, http://shiaweb.org/shia/aqaed_12/pa36.html Erişim tarihi: 03 Temmuz 2014; Fuat Aydın, "Verrak Ebu İsa" *DİA*, XLIII, İstanbul, 2013, 59; Abdurrahman Bedevi, *min Tarihi'l-İlhâd fi'l-İslam*, Kahire, 1993, 49.

¹⁴ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1782.

¹⁵ Bu eser yine Şii müelliflerden olan Nevbahtî'nin Fıraku's-Şia adlı eseriyle birlikte Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu ve Ramazan Şimşek tarafından birçok dip not ve açıklamalarla zenginleştirilerek karşılaştırmalı olarak basılmıştır. Bkz. el-Kummî-en-Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, Ankara, 2004.

Makâlât geleneğini her fırkanın itikadi görüşlerinin kıyaslanıp tetkik ve tenkide tabi tutulduğu “fırak” (Fırkalar) ve “Milel ve Nihal” (Dinler ve Fırkalar/Mezhepler) geleneği takip etmiştir. Bu gelenekte Ehl-i Kitap mensuplarıyla birlikte Mecusilik, Hinduizm ve Budizm gibi dinlerle birlikte felsefi ekollere de yer verilmiştir.¹⁶ Ne var ki bu türden verilen eserler tarafsızlık ve orijinallik açısından genel itibariyle Makâlât türü eserlerden geridedirler.

1.1. Ehl-i Sünnet Makâlât Geleneği

Ehl-i Sünnet’e mensup bazı müellifler birtakım isimler ve reddiyelerle mezhepleri konu edinen eserler yazılmış olmakla birlikte bu hususta özellikle Makâlât ismiyle erken dönemde eser yazmış olan kişi el-Kerâbisî olup Haricilerin görüşlerini en iyi aktaranlardan olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla el-Kerâbisî’nin eserinde Haricilerin görüşleri ehemmiyet arz etmekle birlikte Bağdadi’nin belirttiği üzere diğer fırka ve şahısların görüşlerine de yer verdiği anlaşılmaktadır.¹⁷ Bunun dışında Eş’arî ile aynı asırda yaşayan ve “Ehl-i Sünnet Mezhebi” liderliğini eş zamanda paylaşan İmam Matûrîdî’nin “Makâlât” isimli eserini de anmak gerekmektedir. Ancak bu eserin mevcudiyeti bilinmemektedir. Bu nedenle yukarıda zikrettiğimiz bu iki eser mevcut olmadığından Ehl-i Sünnet’in Makâlât geleneğini İmam Eş’arî’nin eseri esas alınarak incelenecektir.

Eş’arî’nin alıntılarında anlaşıldığı kadarıyla Makâlât eserini yazarken bu konuda kendisinden önce yazılmış olan Makâlât türü eserlerden istifade etmiştir. Bunlardan biri harici olan ve ilk Makâlât yazarlarından kabul edilen Yeman b. Ribâb’dır.¹⁸ İkincisi, Zerkân olup Eş’arî ondan çok nakilde bulunur bazen de naklini şüpheyle karşılar ve bunu ifade eder.¹⁹ Üçüncüsü, el-Kerâbisî’dir.²⁰ Dördüncüsü, Ebu İsa el-Varrâk’tır.²¹ Beşincisi, Burgûs (240/854) olup Eş’arî ondan rivayetlerde bulunmuştur.²² Bunların dışında

¹⁶ Bkz. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul, 2008, 79.

¹⁷ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 308.

¹⁸ Örn. Bkz., el-Eş’arî, *Makâlât*, 103, 119, 120.

¹⁹ Bkz., el-Eş’arî, *Makâlât*, 40, 44,55, 94, Bazen Eş’arî, Zerkân’dan naklettiği meseleyi şüpheyle karşılar ve tahkik edemediğini belirtir. Bkz. s. 60.

²⁰ Örn. Bkz., el-Eş’arî, *Makâlât*, s.95.

²¹ Bkz. el-Eş’arî, *Makâlât*, 33,34.

²² Bkz. el-Eş’arî, *Makâlât*, 235, 238. el-Burgûs, Ebu Abdillah Muhammed b. İsa olup Neccariyye koluna mensup Burgûsiyye fırkasının lideri olarak zikredilmektedir.

birçok eser ve şahıslardan da istifade etmiş ancak bu çalışmada özellikle Makâlât sahipleri konu edildiğinden sadece onlar zikredilmiştir.

1.1.2. Eş'arî ve Makâlât'ı

Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bişr el-Eş'arî²³ Basra'da doğup Bağdat'ta vefat etmiştir. Onun doğum ve vefat tarihleri konusunda farklı tarihler verilmektedir. Ancak kaynaklarda genelde tercih edilen görüş 260/873'te doğduğu ve 324/935 yılında vefat etmiş olduğudur.²⁴

Babasının vefatından sonra annesinin Cubbâî ile evlenmesiyle Eş'arî muhtemelen sekiz-on yaşlarından Cubbâî'nin himayesine girmiştir. Dönemin Basra Mu'tezile lideri olan Cubbâî'nin yanında kalan Eş'arî doğal olarak Mu'tezileye katılmıştır. Böylece kelimini tamamen Cubbâî'den ve onun çevresinde olan Mu'tezililerden almıştır.²⁵ Eş'arî hocası Cubbâî'nin güvenini kazanmış ve ilmi bir münazara olduğunda kendisini temsilen Eş'arî'yi göndermiştir.²⁶ Eş'arî sadece itizal düşüncesini değil aynı zamanda ilmi bir geleneği de almıştır. Bu gelenek kelim geleneği ile Makâlât yazarlığı geleneğidir ki Mu'tezile bunun ilk sahipleridir. Eş'arî öncesi Makâlât yazarlığı Mu'tezile dışında farklı firkalara mensup –az da olsa- bazı kimseler varsa da Mu'tezile gibi bir gelenek mevcut değildir. Cubbâî dışında Basra Şafii lideri ve mümessili olan Zekeriya b. Yahya es-Sâcî el-Basri'den (307/919) de Eş'arî ders almıştır.²⁷ es-Sâcî, sünnet ve

Bazı müellifler Neccariyyeyi Mu'tezileden bazıları ise Mürcieden saymaktadır. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlât*, s.135-136; Şehrisrânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, (Thk.: Ahmed Fehmi) Beyrut, 1992, I, 75; Öz, Mustafa, "Neccâriyye" *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 483.

²³ Bkz., Hatîb el-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali (463/1070), *Tarihu Bağdâd*, Beyrut, trz., XI, 346; İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1175), *Tebyinu Kezibi'l-Mufteri fi ma Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-el-Eş'arî*, Dimeşk, 1399/1979, 147.

²⁴ İbnu'n-Nedim, *a.g.e.*, 181; Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XI, 346-347.

²⁵ ez-Zehebî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrut, 1413/1992, XV, 86; el-Makrizî, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali (845/1441), *el-Hıtat ve'l-Âsâr*, Kahire trz., II, 359.

²⁶ İbn Asakir *a.g.e.*, 91; es-Subkî, Tacuddin Ebu Nasr Abdulvehhâb b. Ali (771/1370), *Tabakatu's-Şafiyye'l-Kubrâ*, (Thk. Abdulfettah Muhammed-Mahmud Muhammed) yy., 1992, III, 349.

²⁷ İbn Asâkir, *a.g.e.*, 35; ez-Zehebî, *a.g.e.*, XIV, 199.

hadis konusunda Eş'arî'nin rivayette bulunduğu ve Ashabu'l-Hadisın görüşlerini aldığı hocaların başında gelir.²⁸

Kırk yaşına dek hayatına Mu'tezili olarak devam etmiş olan Eş'arî, bu düşünce sisteminin en iyi savunucusu haline gelmiştir. Ancak daha sonra düşünce dünyasında tam olarak bilmediğimiz bir değişim olmuş ve insanlar Eş'arî'nin Basra Camisi'nde Mu'tezileden ayrıldığına ve bundan sonra onlarla fikri mücadeleye girişeceğine dair ilanına tanık olmuşlardır.²⁹ Eş'arî'nin Mu'tezileden ayrılışının nedeni hakkında birçok görüş ileri sürülmüştür. Ayrılışına birçok şey zemin hazırlamışsa da kanaatimize göre ayrılışının asıl nedeni onun fikri problemlerine çözüm arama arayışıdır. Bu arayışın sonunda düşünce dünyasında değişimler olmuş bu da beraberinde ayrılmayı getirmiştir.³⁰ Eş'arî'nin sahip olduğu bu yeni düşünce, onu, yeni oluşmaya başlayan farklı bir geleneğe yani Ehl-i Hadis kelamcıları³¹ olarak bilinen Küllâbilere katılmasına yol açmıştır.

Mu'tezili döneminde Eş'arî'nin birkaç eser yazdığı kaynaklarda ifade edilmektedir.³² Ancak eserlerinin çoğunu ve elimizdeki şekliyle mevcut eserlerini Mu'tezileden ayrıldıktan sonra yazdığı veya tekrar gözden geçirdiği rahatlıkla söylenebilir. Eş'arî bu eserlerinde Mu'tezileden aldığı kelami metodu kullanarak hem Mu'tezileye hem de diğer gruplara karşı kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Çoğu reddiyelerden oluşan yüzü aşkın eser yazmıştır.³³ Ancak bunlardan çok azı bize ulaşmıştır. Burada konu itibariyle sadece "Makâlât" eseri üzerinde duracağız.

Eş'arî'nin İslam Mezhepleri hakkında yazdığı Makâlât eserinin asıl adı '*Makâlâtü'l-Müslimîn*'dir.³⁴ Fakat bu eseri tahkik

²⁸ Bkz.: İbn Asâkir, *a.g.e.*, 35; es-Subkî, *a.g.e.*, 1992, III, 355.

²⁹ İbn Nedim, *a.g.e.*, 257; İbn Asakir, *a.g.e.*, 39-40; ez-Zehebî, *a.g.e.*, XV, 89.

³⁰ Ayrılış nedenleri için Bkz.: Mehmet Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, İstanbul, 2013, 128vd.

³¹ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 254; Krş.: İbn Teymiyye, *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, (Nşr.: Muhammed Reşad Salim) Riyad, 1406/1986, II, 222-223; en-Nesefî, Ebu'l-Muin Meymûn b. Muhammed (508/1115) *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, (Thk.: Hüseyin Atay) Ankara 2003, I, 400. Geniş bilgi için Bkz.: Keskin, *a.g.e.*, 73 vd.

³² İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 131, 133; es-Subkî, *a.g.e.*, III, 361.

³³ Bkz.: İbn Asakir, *a.g.e.*, 128 vd.

³⁴ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 131; es-Subkî, Tacuddin, *a.g.e.*, III, 361. Bedevi, 'İslamiyyin' tabiri yerine bu eserin kaynaklarda yer aldığı gibi 'Müslimin' ifadesini kullanmanın, hem Ku'ran ve Sünnet'teki kullanımının ismi fail sığışı olan 'müslim-müslimin' olduğundan, hem de el-Eş'arî ve ona yakın asırda 'İslamiyyin' tabirinin

eden Hellmut Ritter *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallin* adıyla neşretmiştir.³⁵ Ayıca Muhammed Muhyiddin Abdulhamid de yaptığı tahkikte aynı ismi kullanmıştır.³⁶ Eş'arî'nin Mu'tezili dönemde mi yoksa itizalden ayrıldıktan sonra mı bu eseri yazdığı hususu tartışmalıdır. Ancak eserin Eş'arî'ye ait olduğu hususunda şüphe bulunmamaktadır. Zira az da olsa eserde kendi fikirlerine yer vermiş olması,³⁷ kendisinin de katıldığı bazı görüşleri Ehli-Hakk'ın görüşü olarak aktarması,³⁸ Mu'tezili kelamcılara karşı muhalefeti belirtmesi ve Cubbâi ile aralarında geçen münazaraları ifade etmesi³⁹ gibi veriler, kitabı Mu'tezili dönemden sonra yazdığını veya en azından onu itizaldan ayrıldıktan sonra şekillendirdiğini göstermektedir. Çünkü Eş'arîler kendi grupları için "Ehlu'l-Hak" tabirini seçmişlerdir.⁴⁰ Üstelik Eş'arî müellifler de bu tabiri

kullanılmasının pek görülmediğinden, 'müslimin' tabirini kullanmanın daha doğru olduğunu belirtir. Bkz.: Abdurrahman Bedevi, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1983, 527-528. Ayrıca bu eserin el-Eş'arî'nin 'Cumelu'l-Makâlât' adlı eserinin birinci kitabı olması da muhtemeldir.

³⁵ Ritter, yazma nüshanın üzerinde 'Kitab Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallin' adının yazılı olduğunu fakat bu yazının yazmadaki yazıdan daha geç tarihli olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca kullandığı diğer yazmalardaki isimlendirmenin de böyle olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz., Ritter, Hellmut, "mukaddime", el- Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, Eiesbaden, 1980, s. 20, 22, 25.

³⁶ el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, (Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Kahire, 1369/1950. Ayrıca bu eser Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın tarafından Türkçeye çevrilerek *İlk Dönem İslam Mezhepleri* adıyla İstanbul, 2005'te yayınlanmıştır.

³⁷ el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, s. 430, 464, 542, 552. Örneğin isim ve sıfatlar konusunu ele aldığı başlıkta Mu'tezile'nin sıfat konusundaki görüşlerini şiddetle eleştirmektedir. Bkz., *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, s. 483. Ayrıca Krş.: İbn İsa, Ahmed b. İbrahim, *Şerhu Kasideti İbn Kayyim*, Beyrut, 1406/1985, I, 250-251.

³⁸ el-Eş'arî, *Makâlât*, s.472, 549, 550, 551. Örneğin s. 539'da kesb hususunda "Ehl-i Hakkın görüşü budur" dediği görüş aslında kendisinin görüşüdür. Krş.: el-Eş'arî, *Kitabu'l-Luma' fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, (Thk.: Richard J. McCarthy) Beyrut, 1953, 39vd.; *Makâlât*, s. 542. Ayrıca Eş'arî Makâlât'ta 'Ehl-i Hakk' tabirini Mu'tezile karşıtı olarak kullanmakta ve onları 'Ehl-i Kader' olarak adlandırmaktadır ki bu Mu'tezile'nin hiç kabul etmediği bir isimlendirmedir. Ancak Eş'arî bu ismin onları ifade etmek için kullanıldığını *Luma'* eserinde delillendirmeye çalışır. Bkz., *el-Luma'*, s. 53.

³⁹ Eş'arî, *Makâlât*, s. 419.

⁴⁰ Montgomery Watt, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, (Çev.: Arif Aytekin) İstanbul, trz., 13.

eserlerinde özellikle Eş'arîleri ifade etmek için kullanmışlardır.⁴¹ Bu nedenle *Makâlât*'ın bir kısmını Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılmadan önce yazdığı iddia edilmesi mümkün olmakla birlikte,⁴² elimizdeki haliyle bu eserin tümünü Eş'arî'nin Mu'tezili dönemde yazdığını söylemek pek mümkün görünmemektedir.

Bazı araştırmacılar Eş'arî'nin Makâlât eserinin üç bölümden oluştuğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre eser, İslam mezheplerinin genel görüşlerinin objektif olarak sunulduğu birinci bölüm (s.1-300), kelamın dakik meselelerinin ele alındığı ikinci bölüm (s.301-482) ve son olarak da Allah'ın isim ve sıfatları hakkındaki ihtilaf ile fırkaların Kur'an hakkındaki görüşlerinin ele alındığı üçüncü bölümden (s.483-611) müteşekkildir.⁴³ Kimileri birinci bölümün sonunda yer alan Ehl-i Hadis'in görüşlerinin açıklandığı kısmı ayrı bir bölüm kabul eder⁴⁴ ki bu pek tutarlı değildir. Çünkü Eş'arî eserinin başında Müslümanların on ana fırkaya ayrıldığını ifade ederek her bir fırkayı tek tek ele alır. Ashâbu'l-hadîs'e de diğer fırkalara yer verdiği gibi yer verir.

Eş'arî'nin Makâlât eseri aslında iki bölümdür.⁴⁵ Birinci bölümde (s. 1-300) Eş'arî mezhepleri esas alır ve buna *Celîlu'l-Kelâm* adını verir.⁴⁶ Bu bölümde söz konusu mezheplerin meseleleri nasıl ele aldıkları ve fırka ayrımına ne şekilde katkıda buldukları, her fırkanın sahip olduğu görüşler ve bu görüşlerin hadiselerle iribatını ele alır. Bu bölüm, tamamen fırka esasına göre sistematize edilen bir bölümdür.⁴⁷ İkinci bölüm ise kendi içinde iki kısma ayrılır. Birinci kısımda bazı mühim kelami meseleler ele alınmış ve buna *Dakiku'l-*

⁴¹ el-Cüveynî, İmamı'l-Haremeyn Ebû'l-Muâli Abdülmelik, *Kitabu'l-İrşad*, Beyrut, 1985, 109, 127, 135, 334. Ayrıca Eş'arîlerin bu tanımlamayı kendileri için seçtiklerine dair, Bkz., Hikemî, Hafız b. Ahmed, *Meâricu'l-Kabûl bi Şerhi Sullemu'l-Vusûl ila İlmi'l-Usûl*, Dimam, 1990, I, 377.

⁴² Bosworth, C.E., "As'ari", *Encyclopaedia Iranica*, London and New York, 1987, II, 702.

⁴³ Ritter, Hellmut, "el-Eş'arî", *İslam Ansiklopedisi*, MEB., İstanbul, 1993, IV, 391.

⁴⁴ Henry, Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, (Çev.: Hüseyin Hatemi) İstanbul, 1985, 121.

⁴⁵ Subhî, Ahmed Mahmud, *fi İlmi'l-Kelâm Dirasetün Felsefiye li Ârâi'l-Fıraki'l-İslamiye fi Usûli'd-Dîn*, Beyrut, 1985, II, 57-58; Ritter, "Mukaddime", 16-17; Bedevi, *Mezâhib*, 524; Hasan Onat, "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn", *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 406.

⁴⁶ el-Eş'arî, *Makâlât*, s.300.

⁴⁷ el-Eş'arî, *Makâlât*, s.1-300.

Kelam adı verilmiştir.⁴⁸ Bu meselelerde fırkaların görüşü incelenerek Mu'tezileye geniş bir yer ayrılmıştır. İkinci kısımda *Makâlât*'ın birinci bölümünde mezhepler esas alınarak ele alınan meseleler daha detaylı olarak tekrar ele alınmıştır. Ancak bu kısımda İslam düşüncesinde tarihinde hemen hemen her asırda üzerinde sıkça tartışmaların yapıldığı konuların başında gelen, Allah'ın kelamı ve sıfatları gibi meseleler ele alınmış ve özellikle bu konuda mezheplerden çok şahısların görüşleri aktarılmıştır.

Makâlât eserinin üç ayrı eserden meydana geldiğini ileri sürenlerin başında Allard gelmektedir. Ona göre Makâlât eserinde *Kitabu'l-Makâlât*, *Kitabun fi Dakiki'l-Kelâm* ve *Kitabun fi'l-Esmâi ve's-Sıfât* şeklinde üç ayrı eser bulunmaktadır. Ayrıca Allart'ın her birini ayrı eser olarak kabul ettiği fakat Makâlât'ın birer kısmını teşkil eden *Kitabu'l-Makâlât* ve *Kitabun fi Dakiki'l-Kelâm*'ı Eş'arî'nin Mu'tezili dönemde yazdığını ancak Mu'tezileden ayrıldıktan sonra da kısmen tadil edip yeni görüşlerine göre biçimlendirdiğini belirtir.⁴⁹ Bu ihtimalin tamamen yanlış olduğunu söylemek güçtür. Ancak bu eserin üç ayrı kitaptan oluştuğunu söylemek eldeki verilere göre pek mümkün görünmemektedir. Çünkü bölümler arasında görülen farklılık, Eş'arî'nin her bir bölümü kaleme alırken esas aldığı hareket noktasının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Eş'arî telif konusunda her ne kadar çağdaşı olan müelliflerden geride değilse de Eş'arî mezhebi müntesiplerinin itiraf ettiği gibi Eş'arî hitabette iyi olduğu kadar tasnifte iyi (sistematiği) değildir.⁵⁰ Bu durum hiç şüphesiz Makâlât eserine de yansımış ve yukarıdaki polemiklere zemin oluşturmuştur. Üstelik Eş'arî'nin kaynaklarda yer alan eserlerinin arasında bu üç ayrı eser ismine rastlanılmaması göz önünde bulundurulduğunda bu iddianın pek yerinde olmadığı görülür.

Eş'arî, Makâlât eserinin başında her klasik eserde olduğu gibi Allah'a hamd, salat ve selamla başlamıştır. Ancak, Allah'ın isim ve

⁴⁸ el-Eş'arî, *Makâlât*, s.301.

⁴⁹ Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev.: Ethem Ruhi Fırlah) İstanbul, 1998, 378; Bedevi, *Mezâhib*, 526-527.

⁵⁰ Eş'arî'nin telifte iyi olmadığı ve yazarken bazen ifadelerini tamamlamadığı ve meramını ifade edemediğini el-Hasanu'l-Askeri'den İbn Asâkir nakletmektedir. Bkz., İbn Asâkir, *a.g.e.*, 91. H. Ritter' de bu hususa dikkat çekerek 'Makâlât' eserinde ki tekrarlar gereksiz sayılabilecek ifadeler gibi eserin sistematiğini etkilediğini ancak bunun bölümlerde esas aldığı noktanın değişmesinden kaynaklandığını, ayrıca Eş'arî'nin telifte iyi olmamasının eserin sistematiği açısından bir eksiklik sayılabileceğini ancak bize mezheplerin görüşlerini doğru verdikten sonra bunun eserin değerinden hiçbir şey düşüremeyeceğini ifade eder. Bkz., Ritter, "Mukaddime", 16-17.

sıfatları hakkındaki ihtilafı ele aldığı başlıkta tekrar hamd ile başlamıştır.⁵¹ Bazı araştırmacılar buna dayanarak Makâlât eserindeki bu bölümün ayrı bir eser olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁵² Dikkatle incelendiğinde bu kısmın ayrı bir eser olmadığı görülür. Eş'arî'nin Mu'tezile ile olan ihtilafı konuların başında Allah'ın sıfatları konusu ve dolayısıyla halku'l-Kur'an meselesi gelmektedir. Konuyu ele alırken kendi görüşlerini ve Mu'tezileyle olan farklılığını adeta vurgulayan bir dibaceyle başlamıştır. Öte yandan hamdeyle başlayan bir girişle sıfatlar hususunda Ehl-i Hadis'le olan görüş birliğine /yakınlığına da dikkat çekmek istemiş olabilir. Ayrıca hamdeleden sonra arz ettiği ifadeler bir eserin başlangıcında sunulan hamdeleden çok yukarıda ifade edildiği şekilde anlamaya daha elverişlidir.

Eş'arî Makâlât eserinde İslam mezheplerini on ana fırka olarak ele alır. Ona göre bu fırkalar: Şia, Havaric, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dıraryiye, Hüseyniyye, Bekriyye, Ashâbu'l-Hadîs ve Küllâbiyye'dir.⁵³ Eş'arî bu fırkaları temel alarak her fırkanın kendi içinde nasıl bölünmeler yaşadığını ve fikir ayrılıklarının neler olduğunu isim vererek açıklar. Bazı Makâlât ve Fırak yazarlarının yaptığı gibi yetmiş üç fırka geleneğine uymaz. Ne bununla ilgili hadisi zikreder ne de sayı ve mezhepler tasnifini buna göre yapar. Bu konuda Eş'arî tamamen serbest davranır. Ona göre ayrı bir fırka olabilmenin temel kıstası kendisini diğer fırkalardan farklı kılan ayırıcı bir görüşe sahip olmaktır.⁵⁴

Fırkaların görüşleri ve onlarla ilgili birtakım hadiseler Makâlât eserinde oldukça objektif bir şekilde ele alınmış, fırkalar tahkir, tenkit ve redde kalkışılmadan tarafsız bir şekilde nakledilmiştir. Bu tutumun ilmi bir gereklilik olduğunu, Eş'arî'nin kendisi Makâlât'ın önsözünde şu sözlerle dile getirmektedir: “Dinler ve mezheplere ait eser yazan, görüşlerden söz eden insanlardan, hikaye ettiğinde eksik yapan, muhaliflerin sözünü anlatırken yanıltmaya çalışan, muhaliflerini kötülemek niyetiyle nakillerine bilerek yalan karıştıran, ihtilaf edenlerin ihtilaflarını aktardığı rivayetlerde hata oluşması için bir kısmını aktarmayan ve muhaliflerinin sözlerine onların delillerini çürüteceğini sandığı ilaveler yapanları gördüm. Bu yol, rabbani kişilerin yolu olmadığı gibi, seçkin, bilinçli ve zeki

⁵¹ el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 483.

⁵² Ritter, “el-Eş'arî”, IV, 391.

⁵³ el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 5.

⁵⁴ el-Eş'arî, *Makâlât*, 97, 118, 279.

insanların da yolu (metodu) değildir.”⁵⁵ Bu durumdan rahatsızlık duyan Eş’arî, bu eserini yazmaya yöneldiğini ifade etmektedir.⁵⁶

Eş’arî Makâlât’ta rivayetleri aktarırken rivayetin kesinlik derecesine göre farklı farklı ifadeler kullanır.⁵⁷ Böylece rivayetin kimden alındığı veya bir ravisi var mı? doğruluk ve güvenilirlik durumu nedir? bu vb. soruların muhtemel çözümüne yardımcı olabilecek bilgileri verir. Eş’arî Makâlât eserinde dayandığı kaynakların sunduğu bilgileri bazen şüpheyle karşılar bazen de tenkit eder.⁵⁸ Eş’arî’nin Makâlât eserinin bu tür eserlerin en dolgunu ve en doğrusu olduğunu ifade eden Watt aynı zamanda Eş’arî’nin ifadelerinde bazen yanıltıcı boşlukların olduğuna da dikkati çeker.⁵⁹ İslam düşüncesi sahasında özellikle Mezhepler Tarihi ve Kelam ilminde araştırma yapan kim olursa olsun kendini bu eserden müstağni göremez. Eş’arî’nin Makâlât eseri bu alanlarda temel başvuru eseri görevi görmektedir. Birbirinden farklı mezheplerin öğretilerini araştırma hususunda en güvenilir kaynaktır. Çünkü fırkaların tüm görüşlerini konularına göre bütün yönleriyle ve objektif bir şekilde ele almaktadır. Bütün bu yönleriyle elimizde benzeri bulunmayan bir kitap olma özelliğini hala korumaktadır.⁶⁰ İbn Teymiyye (728/1327), Usulu’d-Din konusunda zikrettiği görüşler itibariyle farklı kimselere ait gördüğü kitapların içinde en kapsamlısının Eş’arî’nin *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*’i olduğunu, Eş’arî’nin, başkalarının sözünü bile etmediği görüşler hakkında

⁵⁵ el-Eş’arî, *Makâlât*, s. 1. Eş’arî bu ifadeleriyle Belhî’nin Makâlâtını hedef almış olması muhtemeldir. Çünkü Belhî eserinde “Esmâ, ahkâm ve vaid” isimli bab başlığı altında, iman, nifak, şirk, küfür ve kader isimlendirmeleri konusu ele aldığı ifade ederek bu babta müşebbihe ve mücbire ismini hak edenler ve onların tekfir edilmesi, mücbire ve müşebbihenin miras durumu ve onların kafir oldukları hususunda şüphesi olanın tekfir edilmesi, onların ve onlar gibi küfre girenlerin ehli milletten olup olmadığı gibi konular bu başlıklar çerçevesinde yer verdiğini ifade eder. Bu şekildeki bir bab başlığından Belhî’nin bu mezhep ve görüş mensuplarını Makâlât eserinde tenkite ve kötölemeye tabi tuttuğu söylenebilir. Bkz.: el-Belhî, Ebu’l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Ka’bî, *Kitâbu’l-Makâlât*, el yazması, (Dr. Raci el-Kürdi özel kütüphanesi), vr. 2b.

⁵⁶ el-Eş’arî, *Makâlât*, s. 1.

⁵⁷ el-Eş’arî, *Makâlât*, 86, 87, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 109, 110, 119, 126.

⁵⁸ el-Eş’arî, *Makâlât*, 404, 428, 476, 541, 572, 586.

⁵⁹ Watt, *İslam’ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, 10.

⁶⁰ Krş.: el-Mağribi, Ali Abdulfettah, *el-Fıraku’l-Kelâmiyyeti’l-İslâmiyye*, Mısır, 1986, 281.

ayrıntılı açıklamalara girdiğini belirtir.⁶¹ Eş'arî'den sonra gelen ve bu konuda eser yazan, Abdulkâhîr el-Bağdâdî gibi müelliflerin Makâlât eserini aşamadıkları söylenebilir.

Eş'arî bu eserin bir kısmını kendinden önce yazılmış kitaplardan özellikle Mu'tezili eserlerden⁶² alıp yeni fikirleri ve tartışmaları ekleyerek, faydalı siyasi ve tarihi bilgilerle süsleyerek, kelam ilminin problemlerini ve bu konulardaki ihtilaflarını anlaşılır bir şekilde aktarmıştır. Mu'tezili alimler, fırak edebiyatı hususunda uğraş veren en büyük grubu ve bu alandaki ilk musannifleri teşkil ettiklerinden, kendilerinden sonra gelen ve bu alanda çalışanlar, yazdıkları Makâlât türü eserleri onların sistemine benzer şekilde meydana getirmişlerdir.⁶³ Nitekim Eş'arî de onlardan etkilenmiş ayrıca Mu'tezilenin görüşlerine Makâlât'ta geniş yer vermiştir. Eş'arî, fırkaların görüşlerini aktarmada çok objektif davranmış ve ilmi tarafsızlığını olabildiğince korumuştur. Öyle ki Makâlât kitabını okuyan biri neredeyse onun, Mu'tezileye muhalefet ettiğini ve ömrünün çoğunu onlarla birlikte geçirdikten sonra onlardan ayrıldığının farkına varmayabilir.

Eş'arî Mu'tezile grubunun ve şahıslarının görüşlerini büyük bir maharetle Mu'tezili kaynaklara ve şahıslara dayanarak vermektedir. Bu konuya hakim olduğu ve Mu'tezile arasındaki ihtilafları en ince biçimde bildiği ve Makâlât'ta aktardığı görülmektedir. İbn Küllâb'ın (240/854) görüşlerini de ustaca ve kitaplarına bakmış olarak zikreder. Ehlü's-Sünne ve Ashâbu'l-Hadîs'in görüşlerini ise, çoğunu Zekeriyya b. Yahya es-Sâcî'den (307/919) ve bir kısmını da Bağdat Hanbelileri ve benzer gruplardan aldığı bilgilerden hareketle mücmel bir şekilde zikreder.⁶⁴

Makâlât hususunda Eş'arî en iyi yazar olmasına rağmen Mu'tezilenin görüşlerine vakıf olduğu kadar, Ashâbu'l-Hadîs'in görüşlerine tam vakıf olmadığını ifade eden İbn Teymiyye, Ehl-i Hadisten hiç kimsenin söylemediği bazı görüşlere Eş'arî'nin onların adına yer verdiğini söyler.⁶⁵ Ayrıca İbn Teymiyye, fırkalara ait görüşleri en iyi bilen ve yalancıların yalanını nakletmekten en çok

⁶¹ İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne*, V, 275, VI, 303; İbn Teymiyye, *en-Nubuvvât*, Kahire, 1386/1966, 159.

⁶² İbn Teymiyye, *Kutub ve Resail ve Fetâvâ İbn Teymiyye fi'l-Akide (Fetâvâ)*, (Thk. Abdurrahman Muhammed Kasım en-Necdi) Riyad, trz., VIII, 115.

⁶³ İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, VIII, 115.

⁶⁴ İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne*, V, 278.

⁶⁵ İbn Teymiyye, *en-Nubuvvât*, s. 159.

çekinen biri olmasına rağmen Eş'arî'nin, Makâlât sahibinin bizzat ifadeleri olmayan, onlardan mustenid olmayan ve onlarla kendi naklettikleri arasında farkın açık görüldüğü bazı hatalara düştüğünü belirtir.⁶⁶ İbn Teymiyye'nin özellikle bu hususu dile getirmesinin muhtemel nedeni; Ehl-i Hadise ait olarak Eş'arî'nin Makâlât'ta zikrettiği bazı görüşlerin İbn Teymiyye'nin kabul ettiği Ehl-i Hadis görüşlerinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi Ehl-i Hadis homojen bir yapı olmayıp içinde çok farklı yönelim ve görüşlerin olduğu bir gruptur. Nitekim başta Mu'tezile olmak üzere birçok fırkada da durum aynıdır. Muhtemelen İbn Teymiyye'nin Ehl-i Hadis'e olan sevgisinden dolayı başka bir fırka ile ilgili değil de Ehl-i Hadis'le ilgili bu eleştiriyi Eş'arî'nin Makâlâtına yapmaktadır.

Eser ilk olarak Hellmut Ritter tarafından, iki cilt metin bir cilt fihrist olmak üzere üç cilt olarak İstanbul, Devlet Matbaası (Matbaatu'd-Devle), 1929-1930'da neşredilmiştir.⁶⁷

1.2. Mu'tezile Makâlât Geleneği

1.3.

Mu'tezile bu konuda Ehl-i Sünnet'ten önce ve daha çok eser vermiştir. Örneğin Mu'tezile'den ve en-Nazzam'ın ashabından olan Muhammed b. Şeddad Zurkân, "*Kitâbu'l-Makâlât*" adıyla bir eser yazmıştır.⁶⁸ Yine Mu'tezile'den Ebu İsa Muhammed b. Harun el-

⁶⁶ İbn Teymiyye, Mu'tezile'nin yanında okuduğu için Eş'arî'nin onların görüşlerini diğer gruplarınkinden daha iyi bildiğini ve genelde Cübbâî'nin görüşlerini onun ağzından naklettiğini belirtmektedir. Bkz. İbn Teymiyye, *Telbisu'l-Cehmiyye*, I, 419. İbn Teymiyye Eş'arî'nin düştüğü hataları zikretmez. Diğer Maklat yazarlarının düştüğü hatalara bilmeyerek veya farkında olmayarak Eş'arî'nin de düştüğünü ifade etmekle yetinir. Bkz.: İbn Teymiyye, *Minhacu's-Sunne*, VI, 301.

⁶⁷ Hellmut eseri yayına hazırlarken beş yazma nüshaya dayanmıştır. Ancak bunlardan en önemlisi Ayasofya Kütüphanesinde bulunan 2363 nolu ve 587/1190 tarihli olan nüsha ile Haydarâbâd Kütüphanesinde bulunan 2920 nolu ve tahminen VI/XII. asırda yazılmış olan nüshadır. Bkz. Ritter, "Mukaddime", Eş'arî *Makâlât*, s. 19 vd. Eser ilk basımdan sonra yine Hellmut tarafından ayrı bir basım olarak Wiesbaden, 1963'te tekrar basılmış ve aynı yerde 1980'de üçüncü baskısını yapmıştır. Bu basım dışında Muhammed Muhyiddin Abdulhamid tarafından Kahire, Mektebetu'n-Nahda el-Mısıriyye, Matbaatu's-Saade, 1369/1950 tarihinde iki cilt halinde basılmış, ancak bu basım Abdurrahman Bedevi'nin de belirttiği gibi Hellmut'un baskısı kadar iyi olmamış, üstelik nüshalar arasındaki farklılara işaret edilmediği gibi, bazı yanlışları da mevcuttur. Bkz. Bedevi, *Mezâhibu'l-İslamiyyin*, s. 542. Muhyiddin Abdulhamid'in tahkikiyle neşredilen bu eserin ikinci baskısı, 1389/1969 tarihinde tekrar yapılmıştır. Eserin en iyi ve titiz neşri şüphesiz Hellmut Ritter tarafından yapılanıdır.

⁶⁸ el-Makdisi, *a.g.e.*, I, 140; İbnu'l-Murtaza, *a.g.e.*, 78.

Varrâk (247/861), “*Makâlât*” eserini telif etmiştir. Bunların dışında birçok konuda Mu'tezile ile paralel görüşlere sahip olduğu için onlardan sayılan Burgûs da bu konuda eser yazmıştır.

Mu'tezile, Makâlât konusunda en büyük grubu ve ilk musannifleri teşkil ettiklerinden mezheplerle ilgili nakledilen görüşlerin onların tarzıyla ifade edildiği ve onların görüşlerine geniş yer verildiği görülür.⁶⁹ Bu nedenle Eş'arî bile Makâlât eserine, yeni fikirler ve tartışmalar eklemekle birlikte büyük bir kısmını kendinden önce yazılmış olan kitaplardan özellikle Mu'tezili eserlerden almıştır.⁷⁰ Bu durum Makâlât geleneği bakımından Mu'tezilenin öncülüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca Mu'tezilenin Ehl-i Sünnet Makâlât geleneğine olan etkisini de göstermektedir.

1.2.1. Belhî ve Makâlât'ı

Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (319/931)'nin doğum tarihi tam bilinmemekle beraber onun Belh'te (273/886) yılında doğdu söylenir. Kabilesine nisbetle Ka'bi, doğduğu şehre atfen Belhî diye anılmıştır. Bağdat'ta uzun süre kalarak ilim tahsil etmiş ve Ebu'l-Hüseyin el-Hayyat'tan kelam ilmini öğrenmiştir. Bağdat'tan ayrıldıktan sonra da hocasıyla alakasını kesmemiş onunla yazışarak görüşlerinden istifade etmeye devam etmiştir.⁷¹ Gençken Zeydiyye ile ilişkisi olmuş ve az bir süre Sâmânîler zamanında Horasan valisinin yardımcılığını yapmıştır.⁷² Daha sonra birçok şehri gezdikten sonra Neseף'te müderrislik görevinde bulunmuştur. Belh'te 319/931 tarihinde vefat etmiştir. Bağdat Mu'tezilesinin önderlerinden olduğu gibi Ka'biyye fırkasının da reisi olarak kabul edilmiştir.⁷³

Belhî'nin birçok konuda eser yazdığı bilinmektedir. Maalesef eserlerinden sadece iki tanesi günümüze ulaşmıştır. Bunlardan biri *Kabulu'l-Ahbâr fi Ma'rifeti'r-Rical*, diğeri ise konumuz itibariyle “Makâlât” ile ilgili olarak üzerinde duracağımız “*Kitabu'l-Makâlât*” adlı eseridir.⁷⁴

⁶⁹ İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, VIII, 115.

⁷⁰ İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, VIII, 115.

⁷¹ Fuâd Seyyid, “Mukaddime”, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, Tunus, 1974, 43-46.; Adil Bebek, “el-Ka'bi”, *DÎA*, İstanbul, 2001, XXIV, 27.

⁷² Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan b. Ahmed (415/1024), *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (Thk.: Fuad Seyyid) Tunus, 1974, 297.

⁷³ eş-Şehrisrânî, *a.g.e.*, I, 76-77; Katip Çelebi, *a.g.e.*, I, 345, II, 1399.

⁷⁴ Belhî'nin eserlerinin listesi için Bkz.: Racha Moujir el-Omari, *The Theology of Abul-Qâsım al-Balhî/al-Ka'bi*, Yale University, New Haven, 2006, 97 vd.; Fuâd

Belhî'nin Makâlât ile ilgili eseri kaynaklarda “*Kitabu'l-Makâlât*” olarak geçmektedir. Bu eserin Mu'tezile ile ilgili kısmı Fûâd Seyyid tarafından *Fadlû'l-İ'tizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* adlı eser içinde neşredilmiştir. Eserin Belhî'ye ait olduğu hususunda bir polemik mevcut değildir.

İbnu'n-Nedim mezhep hareketlerinden söz ederken ismini zikrederek bilgisine başvurduğu önemli kaynaklarından biri Belhî'dir.⁷⁵ Muhtemelen bu bilgileri onun *Kitabu'l-Makâlât* eserinden almıştır. Bunun dışında sonradan gelen birçok müellif Belhî'nin bu eserden istifade etmiştir. Eş'arî geleneğe sahip ve Mu'tezileye karşı sert tutumuyla bilinen Bağdadi Belhî'nin Makâlâtından istifade ettiği gibi, Matüridi geleneğe sahip olan Ebu'l-Muin en-Nesefî de ondan istifade etmiştir. Şehristani'nin de kaynaklarından birini oluşturmuştur.⁷⁶ Eş'arî'nin kendisinin istifade edip etmediği kesin olarak bilinmemektedir. Eş'arî Makâlâtının bir kaç yerinde Ebu'l-Kâsım el-Belhî şeklinde bir yerde de sadece el-Belhî ismini vererek onun ilgili konudaki görüşlerini zikreder.⁷⁷ Ayrıca “ve hekâ el-Belhî” veya “ve hekâ Ebu'l-Kâsım el-Belhî” diyerek ondan alıntı yapar.⁷⁸ Eş'arî'nin bu alıntıları Belhî'nin Makâlât eserinden mi yoksa başka bir eserinden mi aldığını tespit etmek güç olmakla birlikte Belhî'nin Makâlâtının Eş'arî'nin Makâlât eserinden önce yazıldığı ihtimalini bu durum desteklemektedir. Ayrıca şiddetle eleştiriye tabi tutup ona karşı reddiye yazan birisi olarak Eş'arî, yaklaşık aynı tarihlerde yaşamış olmalarına rağmen bizzat Belhî'nin ismini vererek Makâlât eserinde ondan alıntıda bulunması, aynı zamanda Eş'arî'nin Makâlât eserinde objektif davrandığının bir göstergesidir. Bütün bunlardan, Belhî'nin Makâlâtının bu konuda mevcut en önemli eser olma özelliğini koruduğu, sonucunu çıkarabiliriz.

Belhî Makâlât eserinin girişinde bu eserde sadece Ehl-i Kible'nin görüşlerine yer verdiğini Ehl-i Kûfür ve mulhidlerin

Seyyid, “Mukaddime”, 46 vd.; Yunus Kaplan, *Horasan Mu'tezilesi ve Ebu'l-Kâsım el-Ka'bi'nin Hayatı*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2006, 66vd.; Ayşe Neslihan Acar, *Ebu'l-Kâsım el-Ka'bi'nin Makâlât'ında Mu'tezileyi Ele Alış Şekli*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006, 21 vd.

⁷⁵ İbnu'n-Nedim, *a.g.e.*, 479, 483.

⁷⁶ eş-Şehrisrânî, *a.g.e.*, I, 77, 119.

⁷⁷ el-Eş'arî, *Makâlât*, 230, 232, 358, 557.

⁷⁸ el-Eş'arî, *Makâlât*, 493, 602.

görüşlerine bu eserde değinmeyeceğini ifade eder.⁷⁹ Kendisinden önce Makâlât müellifleri olan Ebu İsa el-Varrâk, Zurkân ve Bergûs'tan söz ederek bunlardan istifade ettiğini belirtir. Ayrıca Zurkân'ın eserinin sağlam (sahih) bir nüshasını elde edemediğinden de söz eder.⁸⁰ Belhî Makâlât konusunda hocası el-Hayyat'ın eserlerini esas aldığı, bazen şifahen kendisine başvurduğunu, kimi zaman da yazışarak ona sorduğunu böylece öncelikli kaynağının bu zat olduğunu zikreder.⁸¹ Bu eserde zaman zaman tekrara düştüğünü belirten Belhî, bunları gördükçe silip düzelttiğini ifade eder.⁸²

Makâlât konusunda derli toplu bir eser bulunmadığı için böyle bir eser yazdığını belirten Belhî, bu eserin kapsamlı bir eser olacağını böylece büyük bir fayda sağlayacağını söyler.⁸³ Belhî, Makâlât eserinin telifine 290/903 yıllarında başladığını belirtir.⁸⁴ Bu tarihi belirtmeye neden olarak da mezhep (fırka) ve görüşlerin zamanla gelişerek ayrılmalarını ve eser müelliflerinin zamanındakinden daha farklı bir hale gelmelerini gösterir. Belhî, bu esere başladığı tarihi belirterek böylece o güne dek var olan mezhep ve görüşlerin de tarihlendirilmiş olacağını belirtir.⁸⁵

Belhî Makâlât eserini beş fenne (kısmı saha/alan) ayırdığını ifade eder. Ancak dört tanesini sıralar. Akabinde Makâlât eserinin bab başlıklarına ve onların altında yer verdiği konu başlıklarına geçer.⁸⁶

Birinci kısımda yöntem, eserin içeriği, bölüm ve konu başlıklarını zikreder.

İkinci kısımda mezheplerin yani fırkaların birleştikleri noktalar ile ayrıldıkları noktaları, ana mezheplerin fırkaları ve onların görüşleri ile bu mezhep ve fırkaların ileri gelenlerinin isimleri, hakim ya da çoğunlukta oldukları yerler ile taraftarlarının bulunduğu bölgeleri anlatır.

⁷⁹ el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 1a.

⁸⁰ el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 1a.

⁸¹ el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 1b.

⁸² el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 1b.

⁸³ el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 1a.

⁸⁴ Katip Çelebi, Ka'bî'nin *el-Makâlât*, eserinde zikrettiği gibi 297 tarihinde yazmaya başladığını söyler. Bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1782. Ancak yazmada Fuâd Seyyid'in de belirttiği gibi bu tarih سنة نيف وتسعين ومائتين 290 küsurdur. Bkz. el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 1a; Fuâd Seyyid, "Mukaddime", 55.

⁸⁵ el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 1a.

⁸⁶ el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 1a, 1b.

Üçüncü kısımda genel kelami konuları (cumletu'l-akval) anlatır. Burada şahıs ve mezheplerden çok görüşler esas alınarak konu işlenir.

Dördüncü kısımda Ehl-i Millet ve diğer grupların kelami meselelerdeki ihtilafları özellikle dakiku'l-kelam denilen kelamın ince meselelerini Belhî bu kısımda ele alır.⁸⁷

Belhî mezhepleri sırasıyla, Şia, Havaric, Mu'tezile, Mürcie, Amme ve Haşv olarak ayırır.⁸⁸ Eş'arî ise sırasıyla, Şia, Havaric, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırrariyye, Hüseyniyye, Bekriye, Amme ve Ashabu'l-Hadis ve Küllabiyye şeklinde sayar.⁸⁹

Belhî, Makâlât eserine giriş diye bileceğimiz bir bölüm koymuş ve burada nazarı (akli muhakemeyi) reddedip batıl görenler ile bu hususta aynı fikirleri paylaştıklarını söylediği Haşeviyye, Ehl-i İlhad ve felsefecilere birtakım cevaplar vermiştir.⁹⁰

Belhî'nin dördüncü kısım değindiği konu başlıkları bize eser içeriği hakkında yeterli bilgi verebilecek niteliktedir. Buna göre eserde ele alınan konular şunlardır.

1. "Tevhid ve onunla bağlantılı olan konular ile Peygamberlik, haber ve hüccet konusundaki ihtilaf" isimli bab başlığı altında Belhî, tecsim, ilim, kudret, irade, semi', basir, hayat, suht, rida, muhabbet, nasih ve mensuh, muhkem ve müteşabihin tevili, mütevatir haber ve delil oluşu, peygamberin davetinin gerekliliği, fazilet konusu ve kulların fiilleri gibi konuları işlemektedir.⁹¹

2. "Tadil, tecvir, kader ve onunla bağlantılı olarak Allah'ın kullarının fiillerini irade etmesi hususundaki ihtilaf" isimli bab başlığı altında, istitaat, kudret, acz, emr, salah, âlâm, ta'viz, düşünce, havâtır, âcâl, tab', hatm, dalalet, velayet, adavet, kulların iradesi ve tevlid gibi konular ele alınmıştır.⁹²

3. "Esma, ahkam ve vaid" isimli bab başlığı altında, iman, nifak, şirk, küfür ve kader isimlendirmeleri konusu ele alınmıştır. Ayrıca burada müşebbihe ve mücbire ismini hakkedenler ve onların tekfir edilmesi, mücbire ve müşebbihenin miras durumu ve onların kafir oldukları hususunda şüphesi olanın tekfir edilmesi, onların ve

⁸⁷ el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 1a, 1b.

⁸⁸ el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 5a.

⁸⁹ el-Eş'arî, *Makâlât*, s.5.

⁹⁰ el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 4a, ayrıca bkz., vr., 5b, 6a.

⁹¹ el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 1b, 2a.

⁹² el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 2a. 2b.

onlar gibi küfre girenlerin ehli milletten olup olmadığı gibi konular bu başlıklar çerçevesinde Belhî tarafından ele alınmıştır.⁹³

4. “el-Kelamu fi’l-dakik” başlığı altında madum (var olmayan/yok) bir şey midir? Cismin mahiyeti, araz, kulların kelamının mahiyeti, cin, şeytan, icma, kıyas, rey içtihadı, istihsan, ruh ve ruhun yeri gibi konuları inceler.⁹⁴

Sonuç

Belhî ve Eş’arî’nin kendilerinden önce Makâlât alanında eser veren müelliflerden istifade ettiği görülmektedir. Eş’arî’nin, Yemân b. Ribâb ve el-Kerâbisi’den istifade ettiği açık olmasına karşın Belhî’nin bunlardan istifade edip etmediğini kesin olarak bilmek zordur. Ancak Belhî, eserinin başında isimlerini saydığı şahıslar içinde bunlara yer vermemiştir. Yine de eserin iç kısımlarında bunlardan nakillerde bulunmuş olması muhtemeldir.

Belhî ve Eş’arî’nin eserlerinden hareketle, genel olarak Makâlât türü eserleri temelde üç bölümden oluştuğu söylenebilir.

Kısa bir girişten sonra birinci bölümde mezhepler ele alınır. Ana fırkalar ve her fırkanın alt grupları fırkanın ittifak ettiği ve ihtilaf ettikleri meselelere değinilir. Ayrıca her mezhebin belli başlı simaları ve mezhebin yayıldığı bölgeler zikredilir.

İkinci bölümde bir önceki bölümde mezhepler esas alınırken bu sefer fikirler ve şahıslar esas alınarak daha çok genel kelami konular üzerinde durulur.

Üçüncü bölümde ise dakiku’l-kelam yani kelamın ince meseleleri diyebileceğimiz cevher, araz, ruh ve cisim gibi konular üzerinde durulur.

Müellifler bütün bu konuları ele alırken muhaliflerin görüşlerini objektif bir şekilde aktarmışlardır. Bazı fırak eserlerinde olduğu gibi ağır tenkit ve tahkire hemen hemen hiç kalkışmamışlardır.

İki farklı geleneğe sahip olan Eş’arî ve Belhî’nin Makâlât eserlerinden hareketle diyebiliriz ki Makâlât geleneğinde, kendinden sonra gelen fırak ve milîl geleneği eserlerinden daha tarafsız bir şekilde fikirler nakledilmektedir. Temel amacı mezhep (fırka) ve görüşleri aktarmak ve bu konuda taliplerine bilgi vermek olan Makâlât geleneğine karşın kendisinden sonra gelen fırak geleneği fikirleri ve mezhepleri aktarmakla birlikte onları tenkide ve hatta tahkire tabi

⁹³ el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 2b.

⁹⁴ el-Belhî, *a.g.e.*, vr. 3a, 3b

tutmuşlardır. Bu hususta mutedil olan fırak ve milel eserleri olduğu gibi aşırı gidenler de vardır.

Tarafsızlık ve objektiflik açısından baktığımızda Eş'arî'nin daha dikkatli olduğunu ve esere kendi görüşlerini ya da tenkitlerini - bir iki istisna dışında- pek yansıtmadığını söyleyebiliriz. Ancak Belhî'nin eserinin çok az bir kısmına muttali olmakla beraber onun kendi görüşlerini ve bazı konularda uzunca cevap ve tenkitleri rahatlıkla görüle bilmektedir. Ayrıca bu durum bazı konu başlıklarında da kendini göstermektedir.

Kaynakça

ACAR, Ayşe Neslihan, *Ebu'l-Kâsım el-Ka'bi'nin Makâlât'ında Mu'tezileyi Ele Alış Şekli*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006.

BEBEK, Adil "el-Ka'bi", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 27.

AYDIN, Fuat "Verrak Ebu İsa" *DİA*, XLIII, İstanbul, 2013. 59-60.

AYDINLI, Osman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Ankara, 2008.

el-BAĞDÂDÎ, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed (429/1038), *Usûlü'd-Din*, Beyrut, 1981.

BEDEVÎ, Abdurrahman *min Tarihi'l-İlhâd fi'l-İslam*, Kahire, 1993.

-----, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Beyrut, 1983.

el-BELHÎ, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Ka'bi, *Kitâbu'l-Makâlât*, el yazması, (Dr. Raci el-Kürdî özel kütüphanesi).

BOSWORTH, C.E., "As'ari", *Encyclopaedia Iranica*, London and New York, 1987, II, 702.

CORBİN, Henry, *İslam Felsefesi Tarihi*, (Çev. Hüseyin Hatemi) İstanbul, 1985.

el-CÜVEYNÎ, İmamü'l-Haremeyn Ebû'l-Muâlî Abdülmelik, *Kitabu'l-İrşad*, Beyrut, 1985.

el-EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Kitabu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, (Thk., Hellmut Ritter), Wiesbaden 1980.

-----, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, (Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Kahire, 1369/1950.

-----, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, (Çev.: Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın) İstanbul, 2005.

-----, *Kitabu'l-Luma' fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, (Thk.: Richard J. McCarthy) Beyrut, 1953.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Önsöz", Abdulkahir el-Bağdâdî *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara, 1991.

SEYYİD, Fuâd “Mukaddime”, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakatü'l-Mu'tezile*, Tunus, 1974.

HATİB el-BAĞDÂDÎ, Ebu Bekr Ahmed b. Ali (463/1070), *Tarih'u Bağdâd*, Beyrut, trz.

HIKEMÎ, Hafız b. Ahmed, *Meaâricu'l-Kabûl bi Şerhi Sullemu'l-Vusûl ila İlmi'l-Uşûl*, Dimam, 1990.

İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1175), *Tebyinu Kezibi'l-Mufteri fi ma Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Dimeşk, 1399/1979.

İBN EBİ YA'LA, *Tabakatu'l-Hanabile*, Riyad, 1999.

İBN HACER el-ASKALÂNÎ, Amed b. Ali, *Lisânu'l-Mîzân*, Beyrut, 2002.

İBN İSA, Ahmed b. İbrahim, *Şerhu Kasideti İbn Kayyim*, Beyrut, 1406/1985.

İBN TEYMİYYE, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim el-Harrani (728/1328), *Beyanu Telbisi'l-Cehmiyye fi Tesisi Bide'ihimi'l-Kelamiyye*, (Thk.: Muhammed b. Abdurrahman b. Kasım) Mekke, 1392.

-----, *Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, (Nşr.: Muhammed Reşad Salim) Riyad, 1406/1986.

-----, *en-Nubuvât*, Kahire, 1386/1966.

-----, *Kutub ve Resail ve Fetâvâ İbn Teymiyye fi'l-Akide (Fetâvâ)*, thk. Abdurrahman Muhammed Kasım en-Necdi, Riyad ts.

İBNU'N-NEDİM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut, 1978.

İBNU'L-MURTAZA, Ahmed b. Yahya, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, Beyrut, 1988.

İBNÜ'L-ESİR, İzuddin Ali b. Muhammed, *el-Kamil fi't-Tarih*, (thk.: Ebu'l-Feda Abdullah el-Kadi), Daru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

KÂDÎ ABDULCEBBÂR, Ebu'l-Hasan b. Ahmed (415/1024), *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Thk.: Fuad Seyyid) Tunus, 1974.

KAPLAN, Yunus, *Horasan Mu'tezilesi ve Ebu'l-Kâsım el-Ka'bi'nin Hayatı*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2006.

KÂTİB ÇELEBÎ, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh el-Henefi (1067/1657), *Keşfu'z-Zunûn*, Beyrut, 1992.

KESKİN, Mehmet, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, İstanbul, 2013.

el-KUMMÎ-en-NEVBAHTÎ, *Şiî Fırkalar*, (Çev.: Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek) Ankara, 2004.

KUTLU, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul, 2008.

el-MAĞRİBÎ, Ali Abdulfettah, *el-Firaku'l-Kelâmiyyeti'l-İslamiyye*, Mısır 1986.

el-MAKDÎSÎ, Mutahir b. Tahir, *el-Bedu ve't-Tarih*, Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire, trz.

- el-MAKRİZÎ, Takıyyuddin Ahmed b. Ali,(845/1441) *el-Hitat ve'l-Âsâr*, Kahire, trz.
- en-NESEFÎ, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (508/1115) *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, (Thk.: Hüseyin Atay) Ankara 2003.
- el-OMARÎ, Racha Moujir, *The Theology of Abul-Qâsim al-Balhî/al-Ka'bi*, Yale University, New Haven, 2006.
- ONAT, Hasan "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn", *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 406-407.
- ÖZ, Mustafa, "Necde b. Âmir", *DİA*, Ankara, 2006, XXXII, 484-485.
- ,"Neccâriyye" *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 482-483.
- RİTTER, Hellmut, "el-Eş'arî", *İslam Ansiklopedisi*, MEB., İstanbul, 1993, IV, 390-392.
- , "mukaddime", el- Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Eiesbaden, 1980.
- es-SUBHANÎ, Cafer, *Edvaün ala Akaidi's-Şiati'l-İmamiyye*, (http://shiaweb.org/shia/aqaed_12/pa36.html) Erişim tarihi: 03 temmuz 2014.
- SUBHÎ, Ahmed Mahmud, *fi İlmi'l-Kelâm Dirasetün Felsefiyye li Ârâi'l-Firaki'l-İslamiyye fi Usûli'd-Dîn*, Beyrut, 1985.
- es-SUBKÎ, Tacuddin Ebu Nasr Abdulvehhâb b. Ali (771/1370), *Tabakatu's-Şafiiyye'l-Kubrâ*, (Thk. Abdulfettah Muhammed-Mahmud Muhammed) yy., 1992.
- eş-ŞEHRİSRTÂNÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, (Thk.: Ahmed Fehmi) Beyrut, 1992.
- et-TABERÎ, Muhamed b. Cerir, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Daru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987.
- TAŞKÖPRÜZÂDE Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde*, Beyrut, 1985.
- WATT, Montgomery, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, (Çev. Arif Aytekin) İstanbul, trz.
- WATT, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. Ethem Ruhi Fıglalı) İstanbul, 1998.
- WELLHAUSEN, Julius, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, (Çev. Fikret İşiltan), Ankara, 1996.
- ez-ZEHEBÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrut, 1413/1992.